

ELIIDI KRIIS EESTI ÜLIÕPILASSELTSIDE KULTUURIKRIITIKAS AASTAIL 1937–1940

Helena SEPP

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; helenas@tlu.ee

On vaadeldud, kuidas lahati “eliidi probleemi” Eesti üliõpilasseltside kultuurikriitikas aastatel 1937–1940 ehk perioodil, mil ilmus Üliõpilasseltside (Vilistlaskogude) Liidu oma häälekandja Akadeemia. Aktiivsete autorite arv ei olnud suur, aga see koosnes Eesti ühiskonnas üldiselt tuntud ja hinnatud tegelastest: Tartu ülikooli teadlastest-õppejõududest, prokuröridest, staažikatest diplomaatidest ning publitsistidest. Üliõpilasseltside debatis olid “eliidi kriisi” kriitilise narratiivi peamisteks sümptomiteks haritlaste võõrandumine rahvast ja poliitilise juhtkonna kriis. Samuti tekitas meelehärmi olukord, et seltside liikmed ja nende demokraatlikud põhimõtted kaotasid “vaikiva oleku” ühiskonnas positsioone korporantidele. Paljude autorite järgi olid haritlaskonna probleemide oluliseks hälliks just üliõpilaskorporatsioonid oma ebademokraatliku vaimuga: nende liikmed olid väidetavalt esialgu poliitiliselt passiivsed, seejärel läksid nad kaasa vabadussõjalaste liikumisega ja lõpuks toetasid nad autoritaarset režiimi materiaalsetel kaalutlustel. Intiimorganisatsioonid ja üliõpilaspõlve mõjud olid artiklites üldiselt kesksel kohal. Eesmärgiks pidi olema rahvalähedase ja poliitiliselt orienteerumisevõimelise haritlaskonna kasvatamine.

DISKUSSIOONI TAUST JA FOORUMID

Nii nagu Euroopa ja kogu õhtumaine tsivilisatsioon seisis ka Eesti Vabariik 1930. aastatel silmitsi mitmete sise- ning välispoliitiliste probleemidega. Kuna üleilmne majanduskriis omandas kiiresti poliitilise mõõtme, oli tulemuseks tõsine parlamentaarse demokraatia kriis, mis kõige saatuslikumal viisil haaras Euroopa uusi vabariike. Eesti tingimustes tegutsemisevõimetu ja omakasupüüdlikuks peetud parlamentarismi kriisis süüdistati vabariigi põhiseadust ning vabadussõjalaste ehk vapside liikumine seadis oma eesmärgiks uue põhiseaduse kehtestamise. Otsese poliitilise käärimise lõpetas 1934. aasta märtsis alanud “vaikiv olukord”¹: poliitiliste

¹ Just seda terminit kasutati tolle aja üliõpilasseltside artiklites: nt **Moora, H.** Demokraatia rahvusliku kandejõuna. – Rmt: Võim ja vaim. Album Eesti Üliõpilaste Selts “Veljesto” 20-ks aastapäevaks. EÜS Veljesto Kirjastus, Tartu, 1940, 6; **Semper, J.** Kultuuri päevaküsimusi. – Rmt: Eesti Üliõpilaste Seltsi Album, XI. Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, Tartu, 1940, 29.

vabaduste piiramine ja nn juhitava demokraatia² kehtestamine.³ Paralleelselt Eesti sisepoliitilise kriisiga kujunes ja süvenes välispoliitiline kriis Euroopas. Natsi-Saksamaa ja Nõukogude Liidu välispoliitilised ambitsioonid tähendasid ohtu väikeriikide julgeolekule.⁴

“Vaikiva olukorra” režiim üritas taastada Eesti ühiskonnas kodurahu ja tasa-kaalu ning konsolideerida rahvust autoritaarsete võtetega.⁵ 1936. aasta sügisest piirati Tartu ülikooli autonoomiat, mis süvendas Tartu demokraatlikult meelestatud üliõpilasseltside rahulolematust. Majanduskriisiaastatel oli akadeemilise haritlaskonna jaoks eriti valusaks kujunenud töökohtade saamise ja jaotamise küsimus, mis oli tingitud haritlaste üleproduktioonist ning akadeemilise haritlaskonna struktuursetest probleemidest⁶ väikeriigi tingimustes. Intiimorganisatsioonide vilistlaskogude üheks traditsiooniliseks funktsiooniks oli oma liikmeid kohtade saamisel abistada. Autoritaarse režiimi tingimustes soovisid paljud korporandid “korrigeerida” kohtade senist jaotumust Eesti riigistruktuurides ja Tartu ülikoolis, mis oli seni olnud pigem üliõpilasseltside – eriti Eesti Üliõpilaste Seltsi (EÜS) – kasuks. Konstantin Päts tuli nende soovidele vastu, edutades mitmeid korporante juhtivatele kohtadele. 1930. aastate teisel poolel oli noorte inimeste riigi- ja omavalitsusse pääsemisel likvideeritud erakondade asemel tähtis osa just üliõpilasorganisatsioonide vilistlaskogudel. Veidi lihtsustatult võib öelda, et valitsusmeelse Isamaaliidu ja demokraatliku opositsiooni piir kulges seltside ning korporatsioonide vahelt.⁷ Üliõpilasseltside arvates oli akadeemiline haritlaskond 1940. aastaks lõhenenud teravamalt kui kunagi varem ja valitsuse taotletud tugev rahvustervik oli jäänud saavutamata.⁸

Sõna *kriis* võib pidada populaarsete ühiskonnaeluliste arutelude üldnimetajaks 1930. aastate Eestis.⁹ Kirjeldatud tingimustes hakati demokraatlikult meelestatud

² Terminist: **Moora, H.** Demokraatia rahvusliku kandejõuna, 6.

³ **Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Argo, Tallinn, 2001, 284–286; ajastu Eesti ajaloo sündmustest üldisemalt vt nt **Zetterberg, S.** Viron historia. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia, 118.) Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Hämeenlinna, 2007, 548–557.

⁴ Taustast nt **Ilmjärv, M.** Diplomaatiline taust. – Rmt: Sõja ja rahu vahel. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Koguteos. I köide. S-Keskus, Tallinn, 2004, 5–140.

⁵ Nii iseloomustas olukorda arheoloogiprofessor Harri Moora (1900–1968) oma EÜS Veljesto 20. aastapäeva puhul peetud kõnes 24.2.1940 (**Moora, H.** Demokraatia rahvusliku kandejõuna, 5–6); võtetest vt **Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim, 288.

⁶ Probleemiks oli praktiliste, tootvate erialade alaeesindatus (nt **Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim, 57).

⁷ **Grönberg, A.** Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu, II. Eesti Üliõpilaste Seltsi Vanematekogu Kirjastus, Montreal, 1985, 365–383; **Loorits, O.** Eesti ajaloo põhiprobleemid. (Iseseisvuslaste kirjavara, 11.) Sweden, 1955, 164–168, 172; **Mägi, A.** Mis meelde on jäänud. Episoode ja meeolusid. Ilmamaa, Tartu, 2001, 109, 118–119; **Sepp, H.** Kultuurisild või kaitselinn? Üks vaatenurk Soome-Eesti üliõpilassuhete arengule 1920.–1930. aastatel. – Rmt: Kultuurisild üle Soome lahe. Eesti-Soome akadeemilised ja kultuurisuhted 1918–1944. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2005, 232–234.

⁸ **Moora, H.** Demokraatia rahvusliku kandejõuna, 6–7.

⁹ **Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim, 308.

Tartu ülikooli üliõpilasseltsides ja nende väljaannetes mõtisklema ka “eliidi kriisi”¹⁰ erinevate tahkude üle. Eesti üliõpilasseltside ja nende Vilitlaskogude Liidu liikmete sõnavõttudes hakkas korduma veendumus, et Eestis jätkus laiemalt kogu akadeemilise haritlaskonna ning kitsamalt poliitilise juhtkonna kriis.¹¹ Konstateeriti, et autoritaarse režiimi tingimustes võõrandus eliit rahvast ja rahvas riigist.¹² Samuti tekitas meelehäarmi olukord, et seltside liikmed ja nende demokraatlikud põhimõtted kaotasid “vaikiva oleku” ühiskonnas positsioone korporantidele.¹³

Käesolevas artiklis on vaadeldud, kuidas lahati eliidiprobleemi Eesti üliõpilasseltside kultuurikriitikas aastatel 1937–1940 ehk perioodil, mil ilmus Üliõpilasseltside Liidu oma häälekandja Akadeemia. Diskussioon ise oli hakanud käivituma juba varem ja selle akadeemiliseks foorumiks oli esialgu olnud Üliõpilasseltside Liidu ühine häälekandja.¹⁴ Ülikooli autonoomia piiramise järel jäid üliõpilasseltsid Üliõpilasseltside toimetamisest kõrvale, kuigi eliidiprobleemaaatika ühiskonnas toimunud protsesside tõttu aktualiseerus, vähemalt seltside liikmeskonna jaoks. Nüüd kujunes nende olulisimaks avalikuks foorumiks 1937. aastal asutatud Üliõpilasseltside Liidu häälekandja Akadeemia, mis avaldas kohe esimesel ilmumisaastal eliidi kriisi erinevate dimensioonide teemal mitu

¹⁰ Mõiste ajaloolist tausta selgitas rahvalauleteadlane Oskar Loorits (1900–1961) – EÜS-ist lahkunud EÜS Veljesto asutaja (1920), kes hiljem ühines hoopis EÜS Ühendusega – oma artiklites “Eesti haritlaskonna kujunemiskäigust” ja “Eesti eliidi kriisist ärkamisaja taustal”, mis ta avaldas kogumikus: **Loorits, O.** Oma rada. Programmartikleid uue Eesti loomisel 1934–1938. Kuldkiri, Tallinn, 1939, 35–53, 84.

¹¹ Probleemi käsitleti muuhulgas üliõpilasseltside organisatsiooni Raimla kogumikus: Omariikluse süvendamisel. Ü. S. Raimla koguteos. Peatoim J. Parijõgi. Ü. S. Raimla Kirjastus, Tartu, 1938; **Räägo, R.** Meie poliitilise juhtkonna probleemid, 15–16, 18–22; **Laaman, E.** Meie haritlaskonna välja-vaateist, 23–27; õigusteadlane ja prokurör Richard Räägo (1893–1941) ning ajakirjanik ja ühiskonnategelane Eduard Laaman (1888–1941) olid Raimla vilistlased, Räägo oli 1930. aastate keskpaiku ka vilistlaskogu esimees.

¹² Nt ajaloodoktor ja -professor Hans Kruus (1891–1976), EÜS-i vilistlane, analüüsis võõrandumise probleemi Akadeemias: **Kruus, H.** Isik, ühiskond ja riik. – Akadeemia, 1937, 4, 201–209; **Kruus, H.** Akadeemiline haritlaskond ja rahvalähedus (A). – Akadeemia, 1937, 5, 265–276; probleemistikku sünteesis Veljesto “peaideoog” August Annist (1899–1972) 1940. aasta algul: **Annist, A.** Rahvalähedane haritlaskond ja selle kasvatus. – Rmt: Võim ja vaim, 15–39; samuti käsitles probleemistikku 1940. aasta algul kirjanikust EÜS-i vilistlane Johannes Semper (1892–1970): **Semper, J.** Kultuuri päevaküsimusi, 28–29.

¹³ Küsimust käsitleti korduvalt EÜS-i koosolekutel, näiteks: EÜS-i kutsutud üldkoosolek 10.10.1935, punkt 4. Tegevuskava: III. Lähikäimine teiste üliõpilasseltside organisatsioonidega ja IV. Osavõtt seltskondlikust tegevusest ja rahvuskultuurilistest üritustest. Eesti Ajalooarhiiv (EAA) 1767-1-42; EÜS-i kutsutud üldkoosolek 23.4.1936, punkt 5. Lähikäimine, Helder Tõnissoni sõnavõtt. EAA 1767-1; EÜS-i lähikäimised 24.9.1936, 3. punkt tegevuskava kohta: E. Roone, E. Suurvälja, H. Tõnissoni, T. Maimi, J. Süti ja I. Tõnissoni sõnavõtt. EAA 1767-1-42.

¹⁴ Vt nt Üliõpilasseltside Liidu häälekandja Akadeemia, 1935: **Kruus, H.** Üliõpilane ja rahvas, 24–25; **Adams, V.** Eesti haritlaskonna mõõn, 259–260; **A. B.** (keegi ENÜS Ilmatari liikmetest). Haritlasist, keda vajab meie rahvas ja maa, 437–438; **Eliaser, R.** Generatsiooniküsimusi, 498–500; **Adams, V.** Ajavaim ja rahva eliit. Ontoloogilisi mõteloomeid, 662.

artiklit.¹⁵ Lisaks käsitleti küsimust aastatel 1938–1940 ilmunud üliõpilasseltside Raimla, Veljesto ja EÜS juubelikogumikes.¹⁶ Eliidi kriisi teemal võtsid sõna muuhulgas sellised olulised kultuuritegelased ja viljakad publitsistid, nagu Hans Kruus¹⁷, Oskar Loorits¹⁸, Eduard Laaman¹⁹ ning August Annist²⁰. Antud foorumitest ja nende piiratud trükiruumist tulenevalt oli üliõpilasseltside avalikus diskussioonis esinenud autorite tuumik võrdlemisi väike, piirdudes umbes kümnekonna aktivistiga. Samas võib väita, et nende mõtted esindasid paljude seltside liikmete seisukohti üldisemalt. Sellise järelduse võib teha näiteks EÜS-i detailsete vestlusprotokollide alusel, mida antud artiklis on eliidiprobleemi kõlapinna täpsustamise eesmärgil kasutatud.

Tänapäeva lugeja võib kontsentreerida mainitud foorumitel toimunud diskussioonidest kolm põhilist teesi, milleks olid eesti eliidi nõrkus ja selle põhjuste otsimine, rahvalähedase haritlaskonna probleem ning poliitilise juhtkonna demokraatia kriis kui haritlaskonna kriisi väljendus. Järgnevalt on neid vaadeldud eraldi alapeatükkides. Üliõpilasseltside üleval hoitud diskussioon eliidiprobleemate teemal katkestati 1940. aasta suvel, kui likvideeriti Eesti Vabariik, üliõpilasorganisatsioonid ja varsti ka märkimisväärne osa senisest haritlaskonnast.

¹⁵ 1937. aasta Akadeemia veergudel ilmusid demokraatia ja haritlaskonna kriiside teemal järgmised artiklid: **Annist, A.** Vabaduspüha ja vabaduse kriis, 19–36; **Eliaser, R. jun.** Kahest haritlaskonnast, 287; **Hellat, A.** Üliõpilasorganisatsioonid poliitilise koolina, 276; **Kruus, H.** Akadeemiline haritlaskond ja rahvalähedus (A), 265–276; **Kruus, H.** Isik, ühiskond, riik, 201–209; **Leps, A.** Väikeriik ja diktatuur, 293–295; **M. L.** Demokraatiast ja distsiplineeritud demokraatiast, 136; **Piip, A.** Ülikooli autonoomia, 5–8; **Tarvel, P.** Uue põhiseaduse jõustumise puhul, 329–333; Akadeemiast kui demokraatliku opositsiooni foorumist vt **Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim, 309, 400.

¹⁶ Ü. S. Raimla (1938): Omariikluse süvendamisel; EÜS Veljesto: Võim ja vaim (1940); EÜS (1940): Eesti Üliõpilaste Seltsi Album, XI.

¹⁷ Vaikival ajastul tegutses Kruus TÜ autonoomia kaitsjana ja tema kultuuripoliitilistes artiklites propageeriti järjekindlalt demokraatlikku eluvaadet ning haridusideali (Eesti biograafilise leksikoni täienduskõide. (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetised, X.) Peatoim P. Tarvel. Loodus, Tartu, 1940, 145–146). See nägemus on tänapäeval enamasti ära unustatud, kui hinnatakse Kruusi elutööd (vt nt **Veispak, T.** Ajaloolane Hans Kruus, tõepoolest kodanlik natsionalist. – Eesti Päevaleht, 11.11.2005). Üldisemalt Kruusi filosoofilis-poliitilistest tõekspidamistest: **Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim, 266–269; **Karjahärm, T.** Hans Kruus kaugvaates. – Rmt: **Kruus, H.** Eesti küsimus. Koost T. Karjahärm, H. Runnel. (Eesti mõttelugu, 62.) Ilmamaa, Tartu, 2005, 7–19.

¹⁸ Oskar Loorits oli publitsistina tugevate antipaatiatega, värvikalt liialdava stiili kultiveerija. Sageli on ta iseloomustused tabavad, kuigi tekste varjutab lausa maniakaalne raev [autori märkus]. Riiakast iseloomust tulenevalt avaldas ta oma mõtteid enda toimetatud kogumikes, mitte üliõpilasseltside foorumitel. Vt viited 7 ja 10.

¹⁹ Toomas Karjahärm iseloomustab Laamanit kui veendunud demokraati ja küllaltki iseseisvat mõtlejat, kes 1930. aastatel lähenes Konstantin Pätsile. Sellele vaatamata kirjutas ta sageli opositsioonilistes väljaannetes, näiteks Akadeemias (**Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim, 324, 328).

²⁰ Annisti tegevusest kultuurikriitikuna vt **Sepp, H.** August Anni(sti) rahvuslik-demokraatlik kultuuriideaal Eesti Vabariigi algusaastail ja vaikival ajastul. – Acta Historica Tallinnensia, 2008, 12, 18–34.

EESTI ELIIDI NÕRKUSE PÕHJUSED

Toomas Karjahärmi arvates mõjutas eesti intellektuaalide eliidi kuvandit klassikaline eliiditeooria, mille järgi jaguneb ühiskond valitsevaks väikesearvuliseks eliidiks ja suureks massiks ning esimene valitseb teise üle. Max Weberi stiilis demokraatlik elitarism seadis ideaalharitlastele kõrged nõudmised: nad pidid olema universaalsed, vabad, autonoomsed, sõltumatud igasugusest partikularismist, eriti ideoloogilisest ja parteilisest, rahvalähedased ning kultuuritahtelised. Ka iseseisvusaegne noorem põlvkond, kelle kultuurikriitikud kuulusid enamasti EÜS Veljestosse, seadis “vaimsele eliidile” üliiranged nõudmised.²¹ Ent Eesti reaalsus ei vastanud nende ootustele.

Hans Kruus võttis 1937. aastal kokku haritlaskriitika ja visandas selle alusel keskmise noorharitlase karikatuurse kuvandi.

Seda noorukit huvitasid vähe otsesest õppetööst kõrvalseisvad elu ja ühiskonna suurküsümused. Tuupimisest vaba ajanatukest veetis ta niisama sihitult, enamasti aga oma üliõpilasorganisatsioon, millesse ta oli astunud tulevikus kergemini kohasaamise kaalutlusel. Siin imbus ta koledasti läbi “kambakraatlikust kildkondlusest”, mis omakorda aitas teda võõrutada rahvast ja tõelisest elust. Ja kui ta siis lõpuks saadud diplomiga ülikoolile selja pööras, oli temast saanud küll oma ala spets, kuid tema vaimusilmas puudus sotsiaalne avarus, seda valitses kitsas käsitöölisementaliteet. Poliitilises mõtlemises oli ta saamatu.²²

Kultuuridiskussioonis osalejad süüvisid eesti eliidiprobleemi ajaloolisse tausta ja püüdsid haritlaskonna probleemidele seletusi leida. Tõsiasi, et eestlased olid domineerivalt vaese väikeriigi esimese põlve haritlased, avaldas autorite arvates olulist mõju nii nende vaimse kui ka ainelise elu võimalustele.

Kui vanemate kultuurrahvaste juures siiski veel leidub teatud arv kodusid, kus haritud noorsoo harrastustega kaasa elada ja sammu pidada suudetakse, siis on meil, tüüpilisel esimese põlve haritlaste maal, seisukord ses suhtes eriti raske,

konstateeris Aleksander Elango²³ 1938. aastal.²⁴ Tõdeti, et 1920. aastatel avardas äsja saavutatud iseseisvus esialgu plahvatuslikult haridus- ja karjäärivõimalusi: akadeemiliste haritlaste arv kasvas kiiresti. Paralleelselt suurest nõudlusest tulenevalt oli aga keskkoolide tase langenud, mis tähendas tulevaste üliõpilaste nõrgemat ettevalmistust. Nenditi, et paljude motiiviks kõrgema hariduse omandamisel ei olnud kutsumus või teadmisanu, vaid “kergema elu” karjäär. Selles osas pidid paljud noorharitlased pettuma: kuna Tartu ülikooli kujunemine “eesti ülikooliks” tegi kõrghariduse paljudele kättesaadavaks, devalveerus varsti üliõpilase ja kogu haritlaskonna staatus. Kokkuvõtvalt oli 1920. aastate lõpuks tulemuseks hariduse inflatsioon ja haritlaste üleproduktioon. Selleks ajaks oli väikeriigi tingimustes

²¹ Karjahärm, T., Sirk, V. Vaim ja võim, 229–232, 235–236, 238–239; Sepp, H. August Anni(sti) rahvuslik-demokraatlik kultuuriideaal Eesti Vabariigi algusaastail ja vaikival ajastul, 18, 24–28.

²² Kruus, H. Akadeemiline haritlaskond ja rahvalähedus (B). – Rmt: Kruus, H. Eesti küsimus. (Eesti mõttelugu, 62.) Koost T. Karjahärm, H. Runnel. Ilmamaa, Tartu, 2005, 385.

²³ Tuntud pedagoogikateadlane Aleksander Elango (1902–2004) oli üliõpilasseltsi Raimla vilistlane. Tema teaduslik karjäär jätkus ENSV-s ja ka taasiseseisvunud Eestis.

²⁴ Elango, A. Ääremärkusi haritlaskonna ja rahva vahekorra kohta. – Rmt: Omariikluse süvendamisel. Ü. S. Raimla koguteos. Peatoim J. Parijõgi. Ü. S. Raimla Kirjastus, Tartu, 1938, 31.

kvalifikatsioonile vastava töökoha leidmine raske²⁵ – kohad olid juba täidetud – ja paljud noorharitlased pidid leppima tuluga, mis näiteks Richard Räägo sõnastuses hädavaevalt füüsilist olemist võimaldas. Nad olid nii tegelikult kui ka mentaliteedilt “tööta töölised”. Probleemi teravdas veel enamiku pärinemine vaestest oludest “ilma suurema ainelise kaasavarata” ja 1930. aastate alguse majandusdepressioon. Kombinatsioon oli keeruline, kuna “tõusliku ühiskonna” eluideaaliid tõukasid haritlasi aineliste vajaduste prioriseerimise poole.²⁶

Paradoksaalselt järelitati, et haritlaskonna kiire kasvu tulemuseks oli nende kaalu langus Eesti ühiskonnas. Eduard Laamani iseloomustuse järgi haritlane “kodanlustus” maailmasõdadevahelises Eesti Vabariigis.

Haritlane ei moodustanud enam, nagu rahvusliku ärkamise aegadel, mingit ordutaolist sõjakat sotsiaal-eetilist osadust,

vaid

absorbeerus kodanliku ühiskonna keskkihtide tavaliseks liikmeks.²⁷

Lisaks eelnevale tõsteti diskussioonis esile üliõpilaspõlve negatiivsed mõjud. Ühelt poolt nenditi, et professiooni omandamine oli vastuolus vana akadeemilise universalismi ideaalidega, kuna teadus ja professionid spetsialiseerusid jätkuvalt. Teisalt ei soovitud leppida spetsialiseerumise tagajärjega, milleks oli väidetavalt “vaimu ahendav” kitsa silmaringiga käsitöölise mentaliteet. Kurdeti, et sellise spetsialisti – “haritud roboti” – tähelepanu koondus vaid oma eriala küsimustele, seevastu üldisem ühiskondlik elu ja traditsiooniline “rahva asi” jättis ta külmaks. Tagajärjeks oli “spetsi” tagasitõmbumine “seltskondlikust tööst”. Nähti, et süvenev “spetslus” lausa õnestas moodsa demokraatia alustalasi nii kogu maailmas kui ka Eestis, kuna

osutubki lõpuks spets usutavaks mängukanniks teatava režiimi käes,

seevastu

väljakujunenud maailmavaatega haritlane, kelle orientatsioon ei ole “masseerimisega” suunatav, peab taanduma kui kõlbmatu või rändama lõpuks koonduslaagrisse.²⁸

Artiklites kritiseeriti ka Tartu ülikooli eluvõõrast “teadus-teaduse-pärast”-vaimu, mille väljendusena, nagu väitis Oskar Loorits,

²⁵ Samas oli 1934. aastal vaid 0,6%-il töötutest lõpetatud kõrgharidus (**Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim, 17).

²⁶ **Elango, A.** Ääremärkusi haritlaskonna ja rahva vahekorra, 29; **Kruus, H.** Akadeemiline haritlaskond ja rahvalähedus (B), 387–388, 395; **Laaman, E.** Meie haritlaskonna väljavaateist, 27; **Loorits, O.** Oma rada, 33, 41–42, 49–50; **Räägo, R.** Meie poliitilise juhtkonna probleemist, 9–15; üldjoontes võib tõdeda, et tsaariajaga võrreldes vähenesid haritlaste palgad (**Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim, 241); V. Sirk on autorile avaldanud arvamust, et paljudel juhtudel palgad pigem ühtlustusid.

²⁷ **Laaman, E.** Meie haritlaskonna väljavaateist, 23–25; ka **Räägo, R.** Meie poliitilise juhtkonna probleemist, 10.

²⁸ **J. K.** Haritlane ja spets. – Akadeemia, 1938, 2, 103–105; ka **Elango, A.** Ääremärkusi haritlaskonna ja rahva vahekorra, 31; **Kruus, H.** Akadeemiline haritlaskond ja rahvalähedus (B), 384, 392; **Laaman, E.** Meie haritlaskonna väljavaateist, 24; **Räägo, R.** Meie poliitilise juhtkonna probleemist, 13–14.

sadu noori on tahetud valmistada ette otsekui professoriteks ja akadeemilisteks õpetlasteks, kuna keskkooli-õpetajate ettevalmistus nn didaktilis-metoodilises seminaris on olnud /.../ pedagoogiliseks paroodiaks.²⁹

Ülikooli prorektori kogemusega Hans Kruus mõõnis kriitika olemasolu, aga ei nõustunud selle sisuga, vaid väitis, et Tartu ülikooli õppekorraldus oli rajatud “elulähedasile aluseile”.³⁰

Tähelepanu pöördi ka üliõpilaste aja sisustamisele, mis kriitikute arvates piirdus liiga sageli vaid erialaõpingute ja lõbustustega.³¹ Radikaalseima vaimuga üliõpilaseltside liikmetest autorid pidasid jätkuvalt kurja juureks aegunud ja Eesti oludesse mittesobiva baltisaksa buršivaimu eeskuju oma “härratseva” “junkurliku” “feodaalse mentaliteediga”, mis väidetavalt kujundas korporantides ülbitseva, oligarhilise ning ebademokraatliku hoiaku. August Annist konstateeris 1940. aasta kevadel, et vaikiva ajastu bürokrateeriva ja erakapitali soodustava sisepoliitika tulemusena oli egoistlik, sotsiaalsetes küsimustes hoolimatu “uus härrasharitlaste kiht”, mis koosnes peamiselt Pätsi poolele üle läinud endistest vapskorporantidest, vaid tugevnenud.

...kõrgele pääsesid eriti need, kes oskasid tarvitada tagatreppi, kes võisid vahetada oma veendumusi nagu kindaid, kes “kummist selgrooga” sõandasid pugeada, kus vaja, ning olla häbematult nõudlikud, kus võimalik.

Oskar Loorits laiendas kriitika kõikidele endasse suletud intiimorganisatsioonidele, mis olid

suurepäraseks taimelavaks autoritaarsusele ja totaalsusele ja kõige enam veel sellele klikevaimule, mis korruptsiooni kõrval on paisunud eesti avaliku elu negatiivseimaks nähteks ja moonutanud kogu meie demokraatia nn kambakraatiaks.³²

Pedagoog Aleksander Elango kirjeldas vaoshoitumalt, et intiimorganisatsioonide senine passiivsus ei võinud enam jätkuda.

Kogu rõhku ainult nn intiimsusele asetades muutuvad nad liiga eksklusiivseteks ega leia küllalt konkreetseid ülesandeid. Igasugu isiklikud pisivastuolud ja väikesed lahkuminekud muutuvad neis palju tähtsamaks, kui seal, kus suurte ülesannete kallal tegevuses ollakse,

põhjendas ta.³³

Haritlaskonna probleemi lahkamisel peetigi korduvaks eliidi nõrkuse näitajaks Eesti haritlaskonna lõhestatus: valitses “kambakraatlik kildkondlus”, korporatsioonid *versus* seltsid, mille tulemusena oli kujunenud omavaheline sallimatus “rinnete” vahel.³⁴ Autoritaarne režiim teadvustas akadeemilise haritlaskonna kasvatuslikke probleeme ja püüdis vastuolusid siluda unifikatsioonide ning kontrollivate valvet kehtestavate ülikoolireformide abil (1936–1937), mis ei arvestanud *alma mater*’i ega üliõpilasorganisatsioonide autonoomsusega. Tulemuseks oli oposi-

²⁹ Loorits, O. Oma rada, 43–44.

³⁰ Kruus, H. Akadeemiline haritlaskond ja rahvalähedus (B), 385, 388–389.

³¹ Keskmise üliõpilase huvide piiratust rõhutas näiteks Hans Kruus (Kruus, H. Akadeemiline haritlaskond ja rahvalähedus (B), 392).

³² Annist, A. Rahvalähedane haritlaskond ja selle kasvatamine, 20–23; Loorits, O. Oma rada, 45–46, 56.

³³ Elango, A. Ääremärkusi haritlaskonna ja rahva vahekorra kohta, 32.

³⁴ Nt Kruus, H. Akadeemiline haritlaskond ja rahvalähedus (B) 394; Loorits, O. Oma rada, 46–48, 51–52.

siooniliste meeleolude süvenemine üliõpilasseltside liikmete hulgas.³⁵ Kokkuvõtvalt võib öelda, et üliõpilasseltside tollaegsete kultuurikriitikute diskursuses oli intiimorganisatsioonide korporatsioonidele omastest joontest³⁶ võimalik tuletada eliidi kriisi mitmeid sümptomeid – kambakraatlik killustumine, onupojapoliitika ja rahvast võõrandumine – ning nende abil oli võimalik isegi ära seletada, miks Eesti demokraatia tegi vähikäiku ja kehtestus autoritaarne kord.

HARITLASKONNA VÕÕRANDUMINE RAHVAST

Haritlaskonna probleemi lahkajate arvates oli Eesti eliidi kriisi oluliseks ja tõsiseks näitajaks isegi esimese põlvkonna haritlaste võõrandumine rahvast.³⁷ Varem oli probleem väljendunud – nagu näiteks August Annist ja Oskar Loorits meelde tuletasid – ümberrahvustumise (saksastumise) ja kadaklusena ning eestlaste tingimustes oli rahvuslik ja sotsiaalne reetmine ajalooliselt nagu üks ning sama mõiste.³⁸ Eriti pedagoog Elango juhtis tähelepanu sellele, et rahvast võõrandumise probleem oli tegelikult universaalne: vastavaid etteheiteid oli esitatud näiteks nii 19. sajandi vene kui ka 20. sajandi alguse saksa haritlaste aadressil.³⁹ Samas peeti järjest muret tekitavamas välispoliitilises olukorras, eriti baaside ajastul, “rahvalähedase haritlaskonna” kasvatamist eesti rahvuse ja demokraatliku riikluse tuleviku kindlustamise seisukohast vältimatuks ülesandeks.⁴⁰

Rahvaläheduse küsimuse aktuaalsust ja olulisust näitab avaldatud artiklite arv⁴¹: 1937. aastal ilmus neid üliõpilasseltside väljaannetes 5⁴², 1938 6⁴³,

³⁵ **Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim, 293–294; **Mägi, A.** Mis meelde on jäänud, 118–119; tugev opositsiooniline, lausa nurkasurutust väljendav hoiak kajastub ka EÜS-i protokollides näiteks pealesurutud konvendireformi ajal, vt: EÜS-i kutsutud üldkoosolek 25.11.1937 ja EÜS-i erakorraline kutsutud koosolek 9.1.1938. EAA 1767-1-43.

³⁶ Korp! Fratemitas Liviensise liige Arvo Mägi (1913–2004) on oma mälestuses kirjeldanud 1930. aastate teise poole korporantide kombeid ja mentaliteeti: tema arvates liikus tollaegsete inimeste hulgas korporatsioonide kohta mitmesuguseid valearvamusi (vt **Mägi, A.** Mis meelde on jäänud, 109–113).

³⁷ Nt **Elango, A.** Ääremärkusi haritlaskonna ja rahva vahekorra, 29; **Räägo, R.** Meie poliitilise juhtkonna probleemist, 15.

³⁸ **Annist, A.** Rahvalähedane haritlaskond ja selle kasvatus, 18–19; **Loorits, O.** Oma rada, 32–33, 37.

³⁹ **Elango, A.** Ääremärkusi haritlaskonna ja rahva vahekorra, 29–30.

⁴⁰ Vt nt **Annist, A.** Rahvalähedane haritlaskond ja selle kasvatus, 16–17; **Annist, A.** Uue aasta ja – uue ajastu algus. – Akadeemia, 1939, 8, 448; **Kruus, H.** Akadeemiline haritlaskond ja rahvalähedus (B), 384, 395–396.

⁴¹ August Annist esitas valdkonna oluliste artiklite loetelu 1940. aasta kevadel: **Annist, A.** Rahvalähedane haritlaskond ja selle kasvatus, 15.

⁴² Akadeemias ilmusid 1937. aastal kõik järgnevad artiklid: **Annist, A.** Vabaduspüha ja vabaduse kriis, 19–36; **Eliaser, R. jun.** Kahest haritlaskonnast, 287; **Hellat, A.** Üliõpilasorganisatsioonid poliitilise koolina, 276; **Kruus, H.** Akadeemiline haritlaskond ja rahvalähedus (A), 265–276; **Kruus, H.** Isik, ühiskond ja riik, 201–209.

⁴³ Akadeemias ilmus kolm artiklit: **J. K.** Haritlane ja spets, 102–106; **Laaman, E.** Meie juhtkonna kriis. – Akadeemia, 1938, 4, 193–211; **Susi, A.** Demokraatlikust kasvatusest. – Akadeemia, 1938, 4, 212–216; Raimla kogumikus ilmus kolm artiklit: **Elango, A.** Ääremärkusi haritlaskonna ja rahva vahekorra, 28–34; **Laaman, E.** Meie haritlaskonna väljavaateist, 23–27; **Räägo, R.** Meie poliitilise juhtkonna probleemist, 9–22.

1939 3⁴⁴ ning 1940 1⁴⁵ ehk kokku 15 artiklit. Lisaks ilmusid mõned artiklid veel korporatsioonide hääletoruks kujunenud Üliõpilaslehes, ajakirjas Kasvatus⁴⁶ ja Oskar Looritsa artiklikogumik⁴⁷. Rahvaläheduse küsimust lahkas nii vanem, “Vene ajal” vormitud põlvkond (näiteks Laaman, Räägo ja Kruus) kui ka noorem, Eesti iseseisvusaja pitserit kandev noorem haritlaste generatsioon (näiteks Annist, Loorits ning Elango). Kuigi mõlema põlvkonna arvates oli nende kahe rühma vaimne pale väga erinev, valitses antud küsimuses suur üksmeel: rahvalähedasema haritlaskonna kasvatamine pidi olema oluline eesmärk.⁴⁸

Üheks võõrandumist toetavaks oluliseks teguriks peeti elukaugete baltisaksa aadlitraditsioonide eeskuju, mis igapäevaselt väljendus intiimorganisatsioonide korporatsioonimõjudes, näiteks upsakas vahetõmbamises alamrahvast “pööbli” ja eliidi vahel. Samast allikast võis tuletada eesti “tõusikharitlaste” härratseva mentaliteedi – haritlasele kuuluvad mõnud, mitte kohustused –, mis tõukas noori materiaalselt enesekeskele karjerismile. Üldiselt peeti rahvaläheduse seisukohalt intiimorganisatsioonide nõrkuseks nende kitsa horisondiga eluvaadet.

Lootus ainult omavaheliste koosviibimiste, rebase treeningu ja muu seesuguse kaudu teovõimelist haritlaskonda kasvatada tuletab liialt selgesti meelde õnnist parun Münchhausen’it, kes end oma juukseid pidi tahtis soost välja kiskuda,

iseloomustas olukorda Aleksander Elango, kelle arvates pidid üliõpilasorganisatsioonid viima oma liikmed “viljakasse kokkupuutesse oma rahva eluga”. Hans Kruus konstateeris:

Kõigepealt on saanud juba üldiselt tuntud tõsiasi, et meie üliõpilaste nõrk, õige pealiskaudne ja passiivne huvi meie rahva elu suurpoliitiliste ja ideoloogiliste küsimuste vastu. /.../ Rahvas ei saa küllaldaselt oma haritlaskonnalt juhtivat, julgustavat kaastööd.⁴⁹

Iseenesest ei sisaldanud selline seltside liikmete korporatsioonide “härrasharitlaste” aadressil esitatud kriitika uusi argumente, kuna äge kritiseerimine oli alanud juba 1920. aastate algul.⁵⁰ Uus joon oli vaid süvenev pettumus, et rahvast võõrandunud “saamameestest” “härrasharitlaste” positsioonid tugevnesid autoritaarse režiimi tingimustes.⁵¹

Toomas Karjahärm on tuletanud “rahva sekka mineku” traditsiooni vene narodnikliku idee mõjust.⁵² Vanema, eriti Venemaal hariduse omandanud haritlaste

⁴⁴ Akadeemia veergudel ilmusid: **Annist, A.** Lähtekohti meie kultuuriideoloogiale. – Akadeemia, 1939, 2, 81–92; **Annist, A.** Uue aasta ja – uue ajastu alguses, 441–448; **Evert, H.** Üliõpilase kasvatus ja üliõpilasühingute reform. – Akadeemia, 1939, 3, 145–153.

⁴⁵ Veljesto kogumikus: **Annist, A.** Rahvalähedane haritlaskond ja selle kasvatus, 15–39.

⁴⁶ Nt 1937. aastal ilmus: **Ruus, N.** Kaks haritlaskonda.

⁴⁷ 1939. aastal: **Loorits, O.** Oma rada.

⁴⁸ Nt **Loorits, O.** Oma rada, 37–42; **Räägo, R.** Meie poliitilise juhtkonna probleemid, 10–18.

⁴⁹ **Annist, A.** Rahvalähedane haritlaskond ja selle kasvatus, 20–23; **Elango, A.** Ääremärkusi haritlaskonna ja rahva vahekorras, 32; **Kruus, H.** Akadeemiline haritlaskond ja rahvalähedus (B), 387–388, 390–391, 395–396; **Loorits, O.** Oma rada, 38, 45–50.

⁵⁰ **Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim, 238; **Sepp, H.** August Anni(sti) rahvuslik-demokraatlik kultuuriideaal Eesti Vabariigi algusaastail ja vaikival ajastul, 27.

⁵¹ Nt **Annist, A.** Rahvalähedane haritlaskond ja selle kasvatus, 20–23.

⁵² **Karjahärm, T., Sirk, V.** Vaim ja võim, 235, 239.

puhul võis see nii olla⁵³, samas on EÜS-i ja eriti Veljesto puhul olulisemad otsesed Soome rahvusliku liikumise (J. V. Snellman, Y. S. Yrjö-Koskinen) ning Helsingi maakondlike üliõpilassakondade eeskujud, mille rahvalähedust tõstsid korduvalt esile näiteks Hans Kruus, August Annist, Oskar Loorits ja Aleksander Elango.⁵⁴

Noorema põlvkonna hulka kuuluvad üliõpilasseltside liikmetest publitsistid esitasid ka erinevaid ettepanekuid, mille abil oleks võimalik tõhustada intiimorganisatsioonide tegevust rahvaläheduse suunas. Viimasena sõna võtnud August Annist kristalliseeris oma lõppteesi 1940. aasta kevadel järgmiselt:

Enne kõike peaksid üliõpilasseltsid ja nende vilistlaskogud moodustama endast aktiivse ja kindla demokraatliku maailmavaatega võitlusrinde, kes süstemaatiliselt hakkab edendama oma liikmete ühiskondlikku ning rahvuspoliitilist haridust ja neid juhib kavakindlamsse ühistöösse rahva laiade kihtidega ning nende organisatsioonidega.⁵⁵

POLIITILISE JUHTKONNA KRIISI ELIIDI KRIISI VÄLJENDUSENA

Selle eliidiprobleemi dimensiooni diskussiooni lähtekohaks oli tähelepanek, et parlamentarismi kriis, vapside liikumine ja demokraatia piiramine tõestasid, et demokraatlik riigikord – mis oli üliõpilasseltside liikmetest autorite ideaaliks – vajab rohkearvulist poliitiliselt haritud juhtkonda. Probleemi väga oluliseks põhjuseks peeti üliõpilas- ja kogu haritlaskonna apolitiseerumist omariikluse aastail. Jälle kord leiti negatiivse nähtuse juured üliõpilasorganisatsioonidest, kuna intiimorganisatsioonide põhimõtteks oli apoliitilisus. Tulemuseks oli üliõpilaste poliitilise kasvatus puudumine ja selle tulemusena väidetavalt nende nõrk poliitika orienteerumise oskus. Näiteks prokurör Richard Räägo, kes peaaegu idealiseeris tsariaegseid eesti üliõpilasi, kinnitas 1938. aastal:

Kokkuvõetult võiksime praegust eesti üliõpilast iseloomustada kui õpinguis korralikku, endasse kapseldunud ja apoliitilist inimest, kes aga ka haritud inimesena jätab mõndagi soovida.⁵⁶

Ühesõnaga, Eesti 1920.–1930. aastate sisepoliitiliste probleemide oluliseks põhjuseks peeti eliidi poliitilise kasvatus nõrkust. Nähti, et kuna senised ideelised eesmärgid olid omariikluse tingimustes esialgu teostunud ja asemele polnud uusi ideaale kerkinud, muutus elu 1920. aastatel “igapäevaseks nokitsemiseks” ning idealism asendus materialismiga, mis soodustas korruptiivset käitumist. Kuni 1934. aastani olevat Eesti erakonnad kannatanud “kiihuvide” ja koostöövõimetusena väljendunud “erakondliku leppimatuse all”, mille tulemuseks oli

⁵³ Vt nt Räägo, R. Meie poliitilise juhtkonna probleemist, 10–12.

⁵⁴ Annist, A. Rahvalähedane haritlaskond ja selle kasvatus, 20, 31; Elango, A. Ääremärkusi haritlaskonna ja rahva vahekorra, 33; Kruus, H. Akadeemiline haritlaskond ja rahvalähedus, 393; Loorits, O. Oma rada, 84–91; Sepp, H. Kultuurisild või kaitseliin?, 174–179.

⁵⁵ Annist, A. Rahvalähedane haritlaskond ja selle kasvatus, 30–31, 35–39; Elango, A. Ääremärkusi haritlaskonna ja rahva vahekorra, 33–34.

⁵⁶ Annist, A. Rahvalähedane haritlaskond ja selle kasvatus, 32–35; Kruus, H. Akadeemiline haritlaskond ja rahvalähedus (B), 391–392; Laaman, E. Meie haritlaskonna väljavaateist, 26; Loorits, O. Oma rada, 47; Räägo, R. Meie poliitilise juhtkonna probleemist, 14–22.

olnud valitsuste tihe vahetumine ning rahva poliitikas pettumine. Tagantjärele nähti, et demokraatia ajastul ei suutnud erakondade “kindralid” kesktaseme juhte piisaval määral kasvatada ja “loid” noorem akadeemiline haritlaskond jäi kõrvale. Tõlgendati, et just viimati nimetatute hulgast olid pärit paljud vapside liikumisega ühinenud korporandid ja pettunud idealistid, kes olid riigi juhtimiseks ette valmistamata ning kelle ebamäärane poliitiline programm piirdus lihtsa loosungiga “peremees majja”. Tulemuseks oli majanduskriisi ajastul “põhiseaduse kriis” ja demokraatia krahh, mis tipnes autoritaarse korra kehtestamisega. Vaikival ajastul oli seltside kultuurikriitikute arvates loogiline järeldada, et demokraatia taastamise eelduseks Eestis oli tulevase haritlaskonna poliitiline harimine juba üliõpilaspõlves.⁵⁷

Täiesti ekslikuks pidas eriti diskussioonis osalenud vanem põlvkond nägemusi, et intiimorganisatsioonide kredo – “meie ei tee poliitikat” – on kuidagi vooreslik põhimõte. Autorite arvates tähendas noorharitlaste poliitiline kasvatus, nagu kons-tateeris Hans Kruus,

poliitiliste probleemide suhtes orienteerumisoskuse, teadlikkuse ja otsimisvaimu, seega kõige-pealt poliitilise mõtlemise kasvatamist.

Richard Räägo täiendas, et see tähendas üliõpilaste teoreetilist tegelemist poliitiliste küsimustega vastava kirjanduse lugemise, ettekannete kuulamise ja debattidel osalemise kaudu. Pidi kaduma halvaks panev suhtumine poliitikasse kui “musta asja”.

Kui tahame hoida oma iseseisvat riiki, säilitada ja arendada omakultuuri, siis peame tundma huvi ka oma poliitika vastu.

Autorite arvates oli demokraatlikus riigikorras kõikidel kodanikel kohustus “meie rahvaelu üldistes päevaküsimustes”⁵⁸ kaasa töötada ja kaasa otsustada.

Oluliseks peeti haritlaste eetiliste ja maailmavaatelist hoiakute kujunemist, kuna nähti, et ülikooli lõpetanud polnud “tarvilikul määral isiksust ja sellega ühes poliitilist selgroogu” – ta oli kergesti mõjutatav ning vahetas oma seisukohti materiaalsel kaalutlustel. Arusaadavaks probleemiks oli väikese ja vaese Eesti majanduslikult vähekindlustatud eliidi aldustumine korruptsiooni ning poliitiliste mahhinatsioonide kiusatusel.⁵⁹ Vaikival ajastul oli eriti EÜS-i jaoks oluline kohtade saamise küsimus. EÜS-is tõlgendati juba 1933. aastal, et korporantide juhitud vabadussõjalaste liikumine ei olnud ideeline liikumine, vaid selle juhte tiivustas soov saada endale EÜS-i liikmete käes olevad riigi juhtivad kohad.⁶⁰ Riigi-

⁵⁷ Nt **Annist, A.** Rahvalähedane haritlaskond ja selle kasvatus, 34; **Laaman, E.** Meie haritlaskonna väljavaateist, 22–27; **Loorits, O.** Oma rada, 39–42, 47, 49, 52–53; **Räägo, R.** Meie poliitilise juhtkonna probleemist, 14, 16–22.

⁵⁸ **Annist, A.** Rahvalähedane haritlaskond ja selle kasvatus, 30–34; **Kruus, H.** Akadeemiline haritlaskond ja rahvalähedus (B), 391–392; **Räägo, R.** Meie poliitilise juhtkonna probleemist, 14, 21–22.

⁵⁹ **Annist, A.** Rahvalähedane haritlaskond ja selle kasvatus, 20–22, 34; **Loorits, O.** Oma rada, 39, 56–57; **Räägo, R.** Meie poliitilise juhtkonna probleemist, 15.

⁶⁰ **Sepp, H.** Kultuurisild või kaitseliin?, 231–232.

ametite ümberjaotamine autoritaarse režiimi aastatel realiseeris EÜS-i kartused. Oskar Loorits iseloomustas üliõpilasseltside pettumust järgmiselt:

...pseudo-eliit, kes äsja alles juhtis rahvaliidumist ja haudus selle ebaõnnestumisel kättemaksu valitsusele, on aasta paariga siirdunud õige suurelt osalt just valitsuse enda seljataha, nagu üliõpilaskonna käärimate-baromeeter seda ilmamuutust kõige tabavamalt on noteerinud. Samal ajal aga enda arust “demokraatlikum” ollus ei ole veel küllalt julgenud läheneda valitsusele.⁶¹

Näiteks riigihoidja teostatud ülikoolireformi tulemusena ametisse nimetatud Tartu ülikooli uue juhtkonna 11 isiku hulgas ei olnud ühtki EÜS-i liiget.⁶² EÜS oli 1930. aastate teisel poolel kaitsepositsioonil ja taunis ebakompetentsete isikute edutamist ning riigis vohavat korruptsiooni.⁶³

Näiteks 1936. aasta sügisel, kui EÜS-is arutati semestri tegevuskava üle, kor- dusid Eduard Roone, Erik Suurvälja ja Heldur Tõnissoni (Jaan Tõnissoni poeg) sõnavõttudes seisukohad, et “selts on surutud välja tähtsatelt aladelt”, “selts on tahaplaanile surutud”, “meie inimesed on välja tõrjutud” ja isegi et “meie inimestel on lõigatud ära osavõtuvõimalus avalikust elust”. Tõlgendati, et kuigi EÜS-i vaim ja inimesed olid seni olnud Eesti avalikus elus määravad, oli “korporantlik mõtte- viisi ja -isik praegu esiplaanil”. Väidetavalt sagesid juhtumid, kus EÜS-i liige kaotas kandideerimisel “vähemväärtusliku” teise organisatsiooni kandidaadile. Arvati, et EÜS pidi leidma “radikaalseid teid korporantliku mõtlemis- ja teotsemis- viisi vastu”. Gümnaasiumi direktorist vilistlane Johann Sütt rõhutas, et Eesti ava- likus elus polnud sellist korruptsiooni varem olnud. Heldur Tõnisson kirjeldas ettevõtete aktsioneerimist ja segaettevõtete kujundamist, mis toimus põlevkivi-, turba- ning metsatööstuses ja Uue-Balti tehastes. Tema arvates polnud see juhuslik, vaid sihikindel tegevus, mis oli suunatud “varandusliku aristokraatia loomisele”. Ebameeldivate nähtuste krooniks oli vestluses osalenute jaoks ülikooli auto- noomia piiramine.⁶⁴

Tulemuseks oligi, et üliõpilasseltside kultuurikriitikute arvates vaikiv ajastu vaid süvendas eliidiprobleemi ja seltside ning korporatsioonide omavahelised suhted halvenesid veelgi. August Annist kirjeldas olukorda 1940. aasta kevadel järgmiselt:

Ühelt poolt kõrgeile positsioonidele roninud härratseva pseudoeliidi saamahimu või hooletus, teiselt poolt haritlas-käsitöölise inertsus, kolmandalt poolt hoolimata poolharitlaste või masside teadmatus tõttu levinenud väärvaated ja poliitilised ebauskumised – need on kolm rinnet, mille vastu ikka on pidanud võitlema tõeline haritlaskond.⁶⁵

⁶¹ Loorits, O. Oma rada, 57.

⁶² Karjahärm, T., Sirk, V. Vaim ja võim, 293–294.

⁶³ Vaikiva ajastu juhtide hulka kuuluv Kaarel Eenpalu (endine Karl-August Einbund), kes kujun- das uue autoritaarse sisepoliitika kursi, oli küll EÜS-i vilistlane, aga antud perioodi EÜS-i protokollide alusel võib väita, et ta oli EÜS-i enamiku jaoks pigem ebapopulaarne tegelane ja seltsis hinnati rahvusliku demokraatia suurkujudena hoopis Jaan Tõnissoni ning Hans Kruusi – mehi, kelles kehastus opositsiooniline “Tartu vaim” [autori märkus].

⁶⁴ EÜS-i läbirääkimised 24.9.1936, 3. punkt tegevuskava kohta: E. Roone, E. Suurvälja, H. Tõnissoni, T. Maimi, J. Süti ja I. Tõnissoni sõnavõttud. EAA 1767-1-42.

⁶⁵ Annist, A. Rahvalähedane haritlaskond ja selle kasvatus, 23–24.

Üliõpilasseltsides usuti, et eliidipõhimõtte pidi demokraatia tingimustes tähendama kvaliteedipõhimõtet: juhtivatele kohtadele tuli pääseda reaalse võistluse ja eksamite tulemusena. Eesõigused pidid kuuluma minevikku.⁶⁶

1940. AASTATE EPILOOG

1940. aastal toimunud Eesti omariikluse likvideerimine ja annekteerimine Nõukogude Liidu koosseisu seadis kõik haritlased valiku ette: kas minna aktiivselt uue võimuga koostööle või tõmbuda kõrvale nii palju kui võimalik. Peale paari olulise erandi ei osalenud Pätsi režiimis pettunud ja eliidi kriisi diskussioonis osalenud üliõpilasseltside liikmete enamik aktiivselt 1940. aasta suve sündmustes. Ajalooprofessor Hans Kruus, keda 1930. aastate teisel poolel peeti üheks demokraatliku opositsiooni oluliseks liidriks ja rahvusliku ideoloogia eksperdiksi ning EÜS-is “oma” inimeseks, kuna aastakümne lõpul oli ta muuhulgas pühendunud Jakob Hurda ja Jaan Tõnissoni elutöö esiletõstmisele, hakkas Nõukogude okupatsioonirežiimi moodustatud marionetliku valitsuse peaministri Johannes Varese asetäitjaks. Mainitud valitsuse haridusministriks sai teine EÜS-i vilistlane, kirjanikust kultuurikriitik Johannes Semper. Mõlemad “juunikommunistid” astusid 1940. aasta suvel ka kommunistliku partei liikmeks ja H. Kruusist sai 1940. aasta septembris Tartu ülikooli rektor.⁶⁷ Väidetavalt Jaan Tõnissoni soovitusel nõustus Harri Moora minema Varese valitsusse haridusministri abiks. Kuna järgneva paari suvekuu vältel sai H. Moora aru, et ametipost ei paku reaalseid võimalusi mõjutada hariduspoliitikat rahvusliku orientatsiooni suunas, palus ta end alates 1. septembrist 1940⁶⁸ Tartu ülikooli tagasi suunata.

Enamik eliidi kriisi lahkajatest sattus oma mineviku tegevuse, seniste ühiskondlike positsioonide ja rahvuslik-demokraatlike hoiakute tõttu arreteeritavate nimekirja. Osa nendest – peamiselt vanema generatsiooni esindajad, nagu Richard Räägo ja Eduard Laaman – hukati aastatel 1941–1942, noorema põlvkonna tege-lased, nagu August Annist, vangistati enamasti pärast Eesti taasokupeerimist. Olulistest kriitikutest õnnestus vaid Oskar Looritsal välismaale põgeneda.⁶⁹ Tema oligi autoritest ainuke, kes pärast sõda võis publitsistina tegevust jätkata. Üli-produktiivne Loorits lahkas veel postuumselt 1950. aastatel pagulasena Rootsis muuhulgas 1930. aastate Eesti eliidi kriisi ja visandas selle ajaloolist tausta.⁷⁰

Huvitava sõjaaegse tagasivaate 1940.–1941. aasta sündmustele ja nende seos-tele eliidiprobleemi diskussioonis esinenud seisukohtadega pakuvad Harri Moora

⁶⁶ **Laaman, E.** Meie haritlaskonna väljavaateist, 27.

⁶⁷ **Karjahärm, T.** Hans Kruus kaugvaates, 13–17; Eesti elulood. (Eesti entsüklopeedia, 14.) Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 2000, 469; **Marksoo, A.** Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu ja allikakriitika. – Ajalooline Ajakiri, 1999, 3/4 (106/107), 126.

⁶⁸ **Marksoo, A.** Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu ja allikakriitika, 125–126.

⁶⁹ Eesti elulood, 21, 85, 216, 255, 371, 445, 493, 520.

⁷⁰ Nt **Loorits, O.** Nelja sugupõlve saatusetragöödia. – Rmt: Eesti ajaloo põhiprobleemid. (Iseseisvuslaste kirjavara, 11.) Tõrvik, Sweden, 1955, 95, 101, 104–105, 111, 113, 123–124, 127–157.

kirjad, mida ta saatis Soome A. M. Tallgrenile aastatel 1941–1942. Moora nägemuse järgi poleks välist katastroofi muidugi ära hoida saanud, samas arvas ta, et realiseerunud negatiivseid arenguid valmistasid eestlased ise teatud määral ette, kuna

kui palju oleks kõik sisemiselt olnud teisiti, kui meil oleks enam olnud tõelist isiksusekultuuri.

Tema jaoks tähendas see eetilisemat sisehoiakut, mis vastandus egoistlike materiaalsete ja materialistlike motiividega. Soome ja Eesti saatust Teise maailmasõja algusaastatel võrreldes järeldas Moora, et Soome

juhtkond, selgroog ja süda, on ometi kaunis oluliselt kasvatatum kui meil.⁷¹

Võib konstateerida, et tagantjärele hinnates oli Harri Moora arvates Eesti eliidi nõrk eetiline hoiak 1930. aastate eliidi kriisi kõige ohtlikumaks komponendiks.

KOKKUVÕTE

Üliõpilasseltside liikmete enamik ei olnud rahul Eesti 1930. aastate sisepoliitiliste arengutega, mis piirasid demokraatiat. Kehtestuv autoritaarne režiim püüdis ühiskonnas tasakaalu taastada muuhulgas sellega, et korporante hakati rohkem edutama näiteks haridusministeeriumi ja Tartu ülikooli struktuurides. 1936. aasta sügisel alanud Tartu ülikooli autonoomia piiramine oli lõplikuks ajendiks sellele, et 1937. aastal asutati Üliõpilasseltside Liidu häälekandjaks kujunenud kultuuriajakiri Akadeemia. Selle ja üliõpilasseltside artiklikogumike veergudel toimus kuni Eesti omariikluse likvideerimiseni diskussioon “eliidi kriisi” erinevate dimensioonide teemal.

Sõna võtsid domineerivalt üliõpilasseltside vilistlased. Aktiivsete autorite arv ei olnud suur, aga see koosnes Eesti ühiskonnas üldiselt tuntud ja hinnatud tegelastest: Tartu ülikooli teadlastest-õppejõududest, kes esindasid peamiselt rahvusteadusi⁷² ning õigusteadust⁷³, prokuröridest⁷⁴, staažikatest diplomaatidest⁷⁵ ja publitsistidest⁷⁶. Sageli kuulusid autorid üheaegselt mitmesse eelloetletud kategooriasse. Osa nendest – eelkõige vanema generatsiooni esindajad – olid tegutsenud demokraatiaajastul poliitikas, kus nad olid esindanud sotsiaalse rõhuasetusega vasakpoolset rahvuslust.⁷⁷ Eesti Vabariigis akadeemilise hariduse omandanud kultuurikriitikud olid omakorda seotud Tartu ülikooli humanitaarvaldkonda kuuluvate erialadega ja nad pooldasid rahvusluse ning demokraatia kooslust.⁷⁸ Kõiki

⁷¹ **Moora, H.** Väljavõtted kirjavahetusest Aliise Moora ja Aarne M. Tallgreniga (1924–1943). – Rmt: **Moora, H.** Meie rahvuskultuuri küsimusi. (Eesti mõttelugu, 47.) Koost H. Runnel, A. Marksoo. Ilmamaa, Tartu, 2002, 454, 461–462.

⁷² Nt A. Annist, H. Kruus, O. Loorits ja H. Moora.

⁷³ Nt A. Piip ja R. Räägo.

⁷⁴ Nt A. Hellat ja R. Räägo.

⁷⁵ Nt A. Hellat ja A. Piip.

⁷⁶ Nt A. Annist, E. Laaman ja O. Loorits.

⁷⁷ Nt H. Kruus ja E. Laaman.

⁷⁸ Nt A. Annist ja H. Moora.

neid ühendasid õigusriigi, demokraatia, rahvusluse ja ühiskondliku aktiivsuse ideaalid. Diskussioonis osalejad kuulusid enamasti üliõpilasseltside Veljesto⁷⁹, EÜS⁸⁰, Raimla⁸¹ ja Põhjala⁸² vilistlaskogudesse.

Üliõpilasseltside debatis olid “eliidi kriisi” kriitilise narratiivi peamisteks sümptomiteks haritlaste võõrandumine rahvast ja poliitilise juhtkonna kriis. Kuna Eestis ei taastatud tõelist demokraatiat, jätkus üliõpilasseltside arvates mainitud kriis kuni 1940. aasta suveni. Paljude autorite järgi olid haritlaskonna probleemide oluliseks hälliks üliõpilaskorporatsioonid oma ebademokraatliku vaimuga: nende liikmed olid väidetavalt esialgu poliitiliselt passiivsed, seejärel läksid nad kaasa vabadussõjalaste liikumisega ja lõpuks toetasid nad autoritaarset režiimi materiaalsel kaalutlustel. Ennast pidasid üliõpilasseltsid demokraatliku vaimu kaitsjateks. Intiimorganisatsioonid ja üliõpilaspõlve mõjud olid artiklites üldiselt kesksel kohal. Eesmärgiks pidi olema rahvalähedase ja poliitiliselt orienteerumisevõimelise haritlaskonna kasvatamine.

THE CRISIS OF THE ELITE IN THE CULTURAL CRITICISM MADE BY ESTONIAN STUDENT SOCIETIES IN 1937–1940

Helena SEPP

The majority of the members of student societies (in Estonian “selts”) were dissatisfied with internal political developments of the 1930s in Estonia that put restrictions on democracy. The authoritarian regime that was being established tried to restore balance in the society among other things also by means of increasingly promoting members of fraternities to positions in the structures of the Ministry of Education and the University of Tartu (UT). Restricting the autonomy of UT that started in the autumn of 1936 served as a final impetus for launching the cultural magazine *Akadeemia* (Academy) in 1937 as the organ of the Union of Estonian Student Societies. On the pages of this magazine and in the periodical article collections published by student societies a discussion was held about various dimensions of “the crisis of the elite”. That discussion went on until the liquidation of Estonia’s independence.

The authors were overwhelmingly alumni of student societies. The number of active authors was not large, but it comprised well-known and respected persons in Estonian society: researchers and lecturers of UT mainly from the fields of national sciences, the humanities and law, public prosecutors, long-serving diplomats and commentators on public affairs. Oftentimes the authors belonged simultaneously to several of the aforementioned categories. Some of them – especially representatives of the senior generation – had participated in politics in

⁷⁹ A. Annist, H. Moora ja P. Tarvel.

⁸⁰ H. Kruus, A. Leps ja J. Semper.

⁸¹ A. Elango, E. Laaman ja R. Räägo.

⁸² A. Hellat, A. Piip ja A. Susi.

the era of democracy when they had stood for left-wing nationalism with social emphasis. The cultural critics who had been educated academically in the Republic of Estonia were connected to the humanities in UT and they supported the harmony of nationalism and democracy. They were all united by the ideals of the rule of law, democracy, nationalism and social activism. The participants of the discussion were in most cases members of the alumni associations of the student societies *Veljesto*, *Eesti Üliõpilaste Selts* (Estonian Students' Society), *Raimla* and *Põhjala*.

In the debate held by student societies the main symptoms of the critical narrative were the alienation of intellectuals from the people and the crisis of the political leadership. As genuine democracy was not restored in Estonia, the said crisis continued – in the opinion of the student societies – until the summer of 1940. According to many authors, an important source of the intelligentsia's problems was student fraternities (in Estonian “*korporatsioon*”) with their undemocratic spirit. Their members were allegedly at first politically passive, then involved themselves in the political movement of *Vabadussõjalased* (the League of Veterans of the Estonian War of Independence) and eventually rendered support to the authoritarian regime for financial reasons. However, the student societies considered themselves defenders of the democratic spirit. In the articles published at that time, the main focus stayed generally on fraternities, sororities, student societies and the influences of one's student years. The objective was set to be a formation of intellectuals who would be closely connected to the people and politically knowledgeable.